

Żyromski Marek, rec. książki: Benjamin Isaac, *The limits of empire. The Roman Army in the East*, Oxford, Clarendon Press, 1990, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1995, t. 7, s. 394–396.

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.42>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54241>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

Benjamin Isaac, *The limits of empire. The Roman Army in the East*, Oxford, Clarendon Press, 1990, ss. XIII, 492, 4 mapy.

Praca Benjaminisa Isaaca omawia dużo szerszy krąg problemów, niż sugeruje sam tytuł („Granice imperium. Armia rzymska na Wschodzie”). Obok niejako „klasycznego” przedstawienia aktywności armii rzymskiej we wschodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego w okresie pryncypatu i dominatu, autor zwraca uwagę na kwestie bardzo rzadko poruszane we współczesnej historiografii. Dużo uwagi poświęcono takim sprawom, jak:

- stosunki armii rzymskiej z ludnością rodzimą;
- militarna funkcja kolonii rzymskich weteranów (siódmy rozdział);
- relacje między rzymską kolonizacją i urbanizacją a wojskiem;
- ujęcie armii rzymskiej nie tylko jako armii zdobywczej, ale i okupacyjnej;
- stosunek państwa rzymskiego do ludów i państw sąsiednich;
- strategia obronna Cesarstwa Rzymskiego.

Omawiana pozycja składa się z obszernego (s. 1-18) i bardzo dobrego wprowadzenia, dziewięciu rozdziałów i dwóch dodatków: garnizony armii rzymskiej w Judei oraz Antiochia jako rezydencja cesarska i siedziba dowództwa wojskowego. Ciekawym pomysłem formalnym jest niewątpliwie zamieszczenie w pracy podwójnej bibliografii: osobno wymieniono liczne cytowane książki (aż 427), a osobno artykuły w periodykach i pracach zwartych. Pracę kończy indeks. Układ książki jest problemowy, a nie chronologiczny czy geograficzny – dla ukazania różnych aspektów rzymskiej obecności na Wschodzie oraz życia ludności cywilnej pod rzymskim panowaniem. We wprowadzeniu autor stawia trzy pytania, na które stara się odpowiedzieć na dalszych kartach: „jakie były zadania Rzymian we wschodnich prowincjach w różnych okresach historii?, co zrobili Rzymianie dla osiągnięcia zamierzonych rezultatów?, jakie były skutki rzymskiej obecności dla ludności rodzimej?” (s. 4). We wprowadzeniu przedstawiono też różne kategorie źródeł, wykorzystywane w pracy: inskrypcje, źródła archeologiczne, literackie, a nawet Talmud. Układ geograficzny książki obejmuje obszar ograniczony od północy górami Kaukaz, a od południa Morzem Czerwonym. Następnie ukazano ludy zamieszkujące wschodnią część Cesarstwa Rzymskiego (s. 9-14) oraz przegląd najważniejszych wydarzeń na tych terenach, doprowadzony aż do zwycięstw Islamu (s. 14-18).

Rozdział pierwszy analizuje stosunki Rzymu z Persją. „Zadziwiające, że tak mało można znaleźć w literaturze antycznej informacji o postawach Rzymian wobec Partów i Persów!” (s. 20). Autor wskazuje na ciągły rzymski ekspansjonizm w Mezopotamii. Zdaniem Isaaca, bezpieczeństwo prowincji Syrii nie było wcale zagrożone przez Persów. „Persja nie mogła natomiast nigdy zaakceptować zaangażowania Rzymian w Armenii lub ekspansji na wschód od Eufratu” (s. 32). Szczegółowo przedstawiono skład armii rzymskiej, stacjonującej w Syrii i Kapadocji. Rozdział drugi stara się udowodnić tezę, iż po zdobyciu nowych terytoriów Rzymianie nie przystępowali bynajmniej od razu do stworzenia ufortyfikowanej granicy, ale był długi okres wewnętrznej konsolidacji i organizacji. Zaprezentowano problemy wewnętrzne wschodnich prowincji Cesarstwa (Syria, Arabia, Judea), pokazano także różne formy oporu wobec władzy Rzymu. Niestety, źródła antyczne rzadko opisują pokojową aktywność armii. Dużo uwagi poświęcono w tym rozdziale nasilającej się fali bandytyzmu w Judei (s. 78-97).

Rozdział trzeci prezentuje armię okresu pryncypatu jako armię okupacyjną. Punktem wyjścia rozważań tego rozdziału jest „założenie, że jeśli mamy dowody na istnienie wewnętrznych niepokojów, jak i na liczne występowanie wojskowych inskrypcji, potwierdzających długotrwałą obecność armii, to wtedy wojsko na danym obszarze niewątpliwie służyło w charakterze wewnętrznych sił bezpieczeństwa” (s. 100). Szczegółowo ukazano system dróg w poszczególnych prowincjach, wraz z kwestią ich zabezpieczenia. Autor podkreśla relacje pomiędzy bezpieczeństwem transportu, handlem a pomyślnością danych wspólnot miejskich. „Palmyra wydała sześciu znanych senatorów – więcej niż jakiegokolwiek miasto w Syrii właściwej, poza Antiochią – oraz 8-9

oficerów ekwickich (wszyscy w II wieku n.e.)” (s. 146). Kontynuacją tej problematyki jest rozdział następny, zajmujący się okresem wieku czwartego. Szczegółowo przedstawiono reformy wojskowe Dioklecjana i Konstantyna; opisano stan dróg i fortów wojskowych. Zdaniem Isaaca, w czasach bizantyjskich nastąpił znaczny wzrost zaludnienia obszarów wschodnich. „Palestyna była gęściej zaludniona w okresie bizantyjskim, szczególnie w piątym i szóstym wieku, niż w jakimkolwiek okresie swej historii, przed dwudziestym wiekiem” (s. 215).

Rozdział piąty przedstawia wrogów i sojuszników Rzymu, poczynawszy od czasów panowania Septymiusza Sewera, a na okresie wczesnego Bizancjum skończywszy. Następnie ukazano, w rozdziale szóstym, relacje pomiędzy armią a ludnością cywilną w prowincjach wschodnich. „Armia rzymska na wschodzie, w przeciwieństwie do zachodu i północy, była najczęściej kwaterowana w miastach” (s. 269). Powodowało to, rzecz jasna, większe konflikty z ludnością cywilną niż na terenach, gdzie wojsko przebywało w osobnych obozach. Przedstawiono takie rodzaje działalności armii rzymskiej, jak zbieranie podatków i propaganda. Ukazano też największe miasta wschodnie jako bazy wojskowe (Antiochia, Aleksandria, Jerozolima). Osobny, siódmy rozdział poświęcono koloniom rzymskich weteranów. Autor próbuje odpowiedzieć na kilka pytań – „jaka była funkcja kolonii weteranów, jaki był cel ich powstania, oraz jaki był ich udział w procesie transformacji ludności podbitej w lojalnych poddanych Rzymu” (s. 311). Najwięcej uwagi poświęcono koloniom w Judei. Zdaniem autora, kolonie rzymskich weteranów nie były przygotowane do samodzielnej obrony czy pacyfikacji wrogiego terytorium; ich podstawowym zadaniem było stworzenie bazy dla operacji armii rzymskiej. Niestety, nigdy nie udało się na wschodzie w pełni rozwiązać problemu bandytyzmu.

Rozdział ósmy, jedyny ujęty chronologicznie, prezentuje problem urbanizacji. Przedstawiono aktywność budowlaną cesarza Hadriana (s. 352–359) i następnych władców, z okresem bizantyjskim włącznie. Autor wskazuje, iż rozwój miast był przede wszystkim wynikiem inicjatyw lokalnych. „Okazjonalnie znajdujemy dowody pomocy cesarskiej dla różnych projektów w mieście, dotyczy to zwykle pewnych kategorii budowli, takich jak akwedukty” (s. 370). Regułą była natomiast pomoc dla miast, które uciierały w wyniku klęsk żywiołowych – zwłaszcza po trzęsieniu ziemi. Ostatni, dziewiąty rozdział porusza sprawy strategii obronnej Cesarstwa Rzymskiego. Autor polemizuje z poglądami E.N. Luttwaka (*The Grand Strategy of the Roman Empire*), uważając, iż nie można założyć istnienia przemyślanego systemu obrony Imperium. Tym bardziej nie można, jego zdaniem, przenosić zasad współczesnej strategii (np. doktryna NATO „głębokiej obrony”) w czasy starożytnego Rzymu. Niestety, źródła antyczne dostarczają nam bardzo niewiele wiarygodnych informacji o motywach podejmowanych działań. Brak danych o istnieniu jakiegos zorganizowanego wywiadu wojskowego – potrzebne informacje zbierano bezpośrednio przed wyprawami. Osobny podrozdział analizuje znaczenie terminu *limes* w różnych okresach dziejów Cesarstwa. Nie jest wykluczone, że niektóre umocnienia (np. wał Hadriana w Brytanii) nie służyły bynajmniej obronie, ale kontroli handlu. W epilogu autor podkreśla tezę o braku spójnej strategii obronnej Cesarstwa Rzymskiego. „Wojny podejmowano dla sławy dowódcy i zysków różnych grup interesu. Decyzje podejmowały grupy tworzone *ad hoc*: cesarz i jego otoczenie” (s. 425).

Praca B. Isaaca podejmuje, jak wskazano już na początku tego omówienia, cały szereg zagadnień mniej lub bardziej związanych z tytułową kwestią rzymskiej obecności na Wschodzie. Jej ogromną zaletą jest poruszanie problemów rzadko występujących we współczesnej historiografii, przykładowo stosunki armii rzymskiej z ludnością rodzimą. Istotne jest również prezentowanie przez autora własnego zdania, nieraz wręcz przeciwnego w stosunku do przyjętych opinii (sprawa ewentualnego istnienia strategii obronnej Cesarstwa Rzymskiego). Bardzo przejrzysty jest układ pracy – rozdziały są wyraźnie wyodrębnione, każdy zakończony jest wnioskami, a każdy następny rozdział nawiązuje do poprzedniego. Cenne jest wykorzystywanie różnych kategorii źródeł. Niezwykle trudno wskazać na jakieś niedociągnięcia omawianej pozycji. Wątpliwości budzić mogą jedynie zbyt daleko idące odniesienia i porównania, jak na przykład:

– porównanie podboju Libanu przez Rzym z podbojem Kaukazu przez Rosję w pierwszej połowie XIX wieku (s. 62);

– porównanie, w osobnym podrozdziale, stanu bezpieczeństwa na drogach z okresem panowania tureckiego (s. 113-115);

– porównanie zadań propagandy rzymskiej i radzieckiej (s. 306).

Liczne są też w pracy różne dygresje – na przykład o Warusie i jego charakterze (s. 56-57), które można z czystym sumieniem pominąć. Chyba zbyt wiele uwagi poświęcono Judei, kosztem innych wschodnich prowincji Cesarstwa. Oczywiście, te uwagi krytyczne absolutnie nie obniżają wysokiej wartości omawianej publikacji. Książka Isaaca warta jest polecenia wszystkim interesującym się historią starożytnego Rzymu. Dzięki jasnemu i przejrzystemu stylowi narracji, mogą z niej korzystać również i niespecjaliści.

Marek Żyromski

Richard Duncan - Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, ss. XVI, 245.

Prezentowana książka jest jakby kontynuacją poprzedniej pracy autora pt. *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies* (Cambridge 1974, 1982). Obecna pozycja jest zbiorem studiów; osiem z trzynastu rozdziałów zostało napisanych specjalnie dla tej publikacji, a pozostałe pięć to przerobione artykuły. Wskazanych trzynaście rozdziałów tworzy pięć części książki, ułożonych tematycznie:

- 1) czas i przestrzeń,
- 2) demografia i stan armii,
- 3) schematy agrarne,
- 4) świat miast,
- 5) płacenie i wymiar podatków.

Książka R. Duncan-Jonesa, jak przystało na rozważania ekonomiczne, zawiera liczne szkice (29) i tabele (51); kończy ją 6 dodatków, bibliografia (s. 223-233) i indeks. Wstęp zawiera jedynie streszczenie poszczególnych szkiców oraz bardzo pozytywną samoocenę autora: „książka ta bada podstawowe obszary rzymskiej gospodarki i sposoby ich wzajemnego powiązania” (s. 1).

Niewątpliwie najciekawsza i najobszerniejsza (4 szkice) jest część pierwsza pracy. Najpierw przeanalizowano „szybkość łączności i kontaktu przez morze w Cesarstwie Rzymskim” (rozdział pierwszy). Uwzględniono dwojakiego rodzaju materiał źródłowy: dane z Egiptu o zmianie osoby panującej w Rzymie oraz edykty z okresu późnego Cesarstwa. Informacje szybciej przesyłano w okresie letnim, w czasie wojen domowych (prawdopodobnie wieści wysyłano wtedy szybkimi galerami) oraz w drugim wieku naszej ery, co autor tłumaczy „skuteczną organizacją za panowania Antoninów” (s. 11). Niemniej wiadomość o proklamacji Galby potrzebowała prawie miesiąca (27 dni) na dotarcie do Egiptu. Dane z okresu późnego Cesarstwa wskazują na znaczne spowolnienie przesyłania informacji, mimo że niektóre edykty płynęły w „zakazany” dla żeglugi sezonie zimowym (11 listopada - 10 marca). Dane porównano z podróżami z czasów republiki weneckiej XV - XVI w. W rozdziale drugim, poświęconym zagadnieniom handlu, autor stwierdza odwrotnie proporcjonalną zależność między zaangażowaniem w działalność handlową a pozycją społeczną. Niemniej Rzymianie mogli poszczycić się i w tej dziedzinie znacznymi osiągnięciami. „Flota 120 statków, która płynęła z Egiptu do Indii w roku, w którym Strabon podróżował wzdłuż Nilu (25/4 p.n.e.), pokazuje znaczenie ówczesnego handlu z Dalekim Wschodem” (s. 33). W celu porównania R. Duncan-Jones podaje przykłady handlu kartagińskiego i rodyjskiego. Rozdział trzeci („separacja i spójność w handlu śródziemnomorskim”) prezentuje rozmieszczenie przestrzenne handlu lampami rzymskimi. Autor stwierdza istnienie wyraźnych różnic nie tylko pomiędzy zachodnią i wschodnią częścią Imperium, ale również występowanie podziału północ